

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Видавництво «Гілея»

 Гілея

Науковий вісник

Випуск 148 (№ 9)

Ч. 2. Філософські науки

Київ – 2019

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно

**Фахове видання
з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України
№ 747 від 13 липня 2015 р.**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації: серія KB № 22632-12532ПР від 24 квітня 2017 року

Друкується за рішенням:
Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 02 від 26 вересня 2019 р.)

Збірник входить до міжнародних баз

Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Індія).

Шеф – редактор:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України, акад. НАПН України (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Кивлюк О. П., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Муляр В. І., д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України, акад. НАПН України (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)

Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Україна, Київ)

Мирзаханян Р., д-р іст. наук, проф. (Арменія, Єреван)

Михальченко М. І., д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України (Україна, Київ)

Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Україна, Київ)

Степико М. Т., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Редакційна колегія з філософських наук:

Абасов А. С., д-р філос. наук, проф. (Азербайджан, Баку)

Базалук О. О., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Бех В. П., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Воронкова В. Г., д-р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)

Герасимова Е. М., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Гарбар Г. А., д-р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)

Дзвінчук Д. І., д-р філос. наук, проф. (Україна, Івано-Франківськ)

Жадько В. О., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Жижко Т. А., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Куцупал С. В., д-р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)

Миколайчак А., д-р хабілітований, проф. (Польща, Познань)

Онїпко О. Ф., д-р техн. наук, проф. (Україна, Київ)

Свириденко Д. Б., д-р філос. наук, доц. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Терепиший С. О., д-р філос. наук, доц. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Тецлав С., д-р філос. наук, проф. (Польща, Бидгош)

Халамендик В. Б., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Яшанов С. М., д-р пед. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Гілея: науковий вісник. – К. : «Видавництво «Гілея», 2019. – Вип. 148 (№ 9). Ч. 2. Філософські науки. – 163 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем сучасної науки в умовах полікультурного глобалізаційного суспільства. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

ISSN 2076-1554

NATIONAL PEDAGOGICAL
DRAGOMANOV UNIVERSITY

Academy of Sciences of Ukraine

Publishing House Hileya

Hileya
SCIENTIFIC BULLETIN

Volume 148 (No. 9)
Part 2. Philosophical sciences

Kyiv – 2019

УДК 130.1+130.3+172

**АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК СТІЙКОЇ
РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА В ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІХ
РОБОТАХ ТЕОДОРА АДОРНО**

**ANTHROPOLOGICAL FACTOR OF
SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF CIVIL
SOCIETY BY THE THEODOR ADORNO'S
PHILOSOPHICAL-EDUCATIONAL WORKS**

Брижнік В. М.,

кандидат філософський наук, доцент кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка (Київ, Україна), провідний науковий співробітник, Інститут вищої освіти НАПУ (Київ, Україна), e-mail: Bryzhnik@ukr.net, ORCID 0000-0003-1674-8294

Bryzhnik V. M.,

Doctor of Philosophy, Associate Professor of the philosophy cathedra, Borys Grinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine); Leading Researcher, Institute of Higher Education NAES of Ukraine (Kyiv, Ukraine). E-mail: Bryzhnik@ukr.net, ORCID 0000-0003-1674-8294

У цій статті було досліджено ставлення представника критичної теорії Теодора Адорно до людської природи в контексті його філософсько-освітніх робіт. Було виявлено, що найпотрібнішою для соціокультурних змін у посттоталітарному суспільстві постає праця освітянина, яка визначена силою його власного духу. Ця освічена людина свідомо залучається до змін в освітньому процесі, завданням якого є просвітницьке виховання «політичного повноліття» представника молодого покоління. Його мають виховувати активним учасником процесу демократизації посттоталітарного суспільства, себто, свідомим громадянином своєї країни.

Ключові слова: свідомість, дух, культура, освіта, виховання, ідеологія, суспільство, політичне повноліття, громадянин.

By this article was explored the attitude of Theodore Adorno's to the human nature in the context of his philosophical-educational works. It has been found that the most necessary for socio-cultural change in a post-totalitarian society is the educator's work, determined by the power of his own spirit. This educated person is consciously involved in changes in the educational process, the task of which is an enlightenment upbringing of a «political responsibility» of representative of the younger generation. This educated person must use his own mind for to installation the purpose of his activity, the essence of which is in the educational upbringing of the «political responsibility» of representative of younger generation. He should be upbringing as an active participant in the process of democratization of a post-totalitarian society, that is, as a conscious citizen of his country.

Keywords: consciousness, spirit, culture, education, upbringing, ideology, society, political responsibility, citizen.

Постановка проблеми. Спадок філософсько-критичних творів німецького соціального мислителя й університетського викладача Теодора Адорно є теоретично цінним для сучасного українського суспільства. Наша країна, зазнавши гібридної агресії зі сходу, перебуває у стані перманентної боротьби за свою політичну незалежність, державний суверенітет і, насамперед, за збереження і зміцнення національної культурної самобутності. Саме тому критика Теодора Адорно дегуманізованої культури посттоталітарного суспільства, яку цей німецький філософ здійснив щодо соціокультурних

реалій повоєнної Західної Німеччини, є актуальна для України. Світоглядно балансує між радянським, тоталітарним минулим та демократичним, вільним майбутнім, українське суспільство має можливість скористатися ідейно емансипаційним потенціалом філософії Теодора Адорно, аби самостійно визначати ідейні орієнтири і практичні засоби, потрібні для його сталої розбудови як громадянського суспільства.

Аналіз досліджень. Серед сучасних німецьких досліджень філософсько-освітніх творів Адорно варто зауважити дослідницькі роботи Андреаса Грушки, Беатрікс Бон, Гаральда Бірбаума, Гельги Лауренц, Гюнтера Кофершлегера, Йорга Ціфраса, які об'єктивно проаналізували теоретичну цінність елементів Адорнової філософії освіти. Серед вітчизняних дослідників філософії освіти Теодора Адорно потрібно виокремити ім'я Марії Култаєвої, видатної української перекладачки, яка переклала програмний твір філософії освіти Адорно «Теорія напівосвіти». Викликають теоретичний інтерес такі дослідження філософсько-антропологічних переконань Адорно, як робота німецького соціального мислителя Юргена Габермаса «Позаяк я і сам – частина природи» – Адорно про уплетеність розуму у природу; роздуми про взаємини між свободою та невикористанням», яка була опублікована у збірці його статей «Поміж натуралізмом і релігією»; другий розділ монографії «Аспекти тотального усупільнення» німецького філософа Штефана Броера, що отримав назву «Адорнова антропологія»; стаття «Індивідуум у поспільстві» Рогера Беренса.

Мета цієї статті полягає в актуалізації філософсько-освітніх робіт Теодора Адорно. Здійснивши герменевтичну аналізу цих творів, уможливленоється теоретичне виокремлення антропологічної складової філософських переконань названого німецького філософа. Відповідно до філософських позицій Адорно, духовна складова людського ества є природним чинником, що зумовлює ефективну ідейну боротьбу інтелектуала, освіченої людини, проти залишкового впливу будь-якої дегуманізованої тоталітарної ідеології на людську свідомість. Також й ідея осмисленої і солідарної праці освічених людей, залучених до освітнього процесу як вихователі соціально активної молоді, себто, молодих громадян, є цілком актуальною для нашого суспільства, яке не має жодного іншого шляху культурного розвитку, окрім як відбутися громадянським суспільством.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У теоретичному доробку Теодора Адорно філософсько-освітні твори, опубліковані в часи повоєнної розбудови ФРН займають особливе місце. Цей німецький філософ-неомарксист поставився до освіти, насамперед до вищої освіти, як до найдієвішого соціально-виховного засобу, що напевно зумовлює побудову демократичного суспільства. У період повоєнного відновлення промисловості та економіки Західної Німеччини, Адорно у своїх філософсько-освітніх роботах, у виступах на громадських заходах і на Гесенському радіо, у розмовах зі своїми ідейними однодумцями,

що були записані й опубліковані по смерті мислителя, визнав за потрібне змінити тодішню освітню систему. Адорно запропонував убачати змінену освіту практичним засобом подолання залишкової присутності в суспільстві нацистської ідеології, що унеможливило процес демократизації ФРН.

Західна Німеччина, окупована західними, демократичними державами, переможницями у Другій світовій війні, після поразки нацистського режиму була змушена встати на шлях демократичних перетворень. Повернувшись з еміграції на рідну землю, Адорно разом із М. Горкгаймером, очільником Інституту соціальних досліджень (у співавторстві з яким була опублікована «Діалектика Просвітництва» (1947), програмний соціально-філософський твір повоєнної критичної теорії), долучився процесу денацифікації своєї батьківщини. Цю важливу для суспільства роботу Адорно виконував у статусі одного з ідейно провідних співробітників названого інституту, дослідницьку, соціально-теоретичну роботу якого очолив 1953 року. Основним, ідейно базовим, елементом його філософських робіт була радикальна критика найупливівіших культурних феноменів індустріально-масового суспільства: комерційного мистецтва, засобів масової інформації та їхнього мовлення, визначених ним як засоби ідеологічного «фальшування» людської свідомості. Обіймаючи посаду професора Франкфуртського університету, Адорно крім того читав лекції з багатьох навчальних дисциплін. Є очевидним, що протягом усього зрілого, повоєнного етапу своєї діяльності Адорно докладав усі свої зусилля у сфері викладацької й літературної праці, аби власною просвітницькою працею сприяти розбудові громадянського суспільства в посттоталітарній Західній Німеччині.

Після десятироків дослідницької та викладацької діяльності в тодішній ФРН Адорно був змушений констатувати відсутність серйозних змін в освітній системі своєї країни. Опублікувавши низку робіт критично-філософського характеру, критично ставлячись передовсім до дегуманізованої суті соціальної ідеології індустріально-масового суспільства, продуцента авторитарних політичних ідеологій, Адорно 1959 року на двох громадських заходах прочитав доповіді «Теорія напівосвіти» та «Що означає «опрацювання Минулого?», у яких виклав своє критичне бачення освітніх реалій повоєнної ФРН. Філософ у тих доповідях, ідейно поєднавши їх такими соціоантропологічними поняттями, як політична спонтанність [1, с. 138], політичне повноліття [2, с. 11], політичне навчання [2, с. 18], експлікував думку, відповідно до якої тодішня освіта Західної Німеччини не виконує свою просвітницьку функцію, суть якої у вихованні представників юнацтва соціально активними людьми, власне, молодими громадянами своєї країни. Іншим моментом ідейного зв'язку тих доповідей було те, що Адорно в них діалектично протиставив одне одному концепти напівосвіти та повторної освіти. Філософ постулював їхній стосунок у вигляді взаємин напівосвіти, культурного явища посттоталітарного суспільства,

та ідеї повторної освіти, яка разом з ідеєю демократії, мусить бути здійснена у просторі названого соціального буття.

У доповіді «Теорія напівосвіти», прочитаній на конференції «Дні німецької соціології», яка відбулася наприкінці травня 1959 року в Західному Берліні, Адорно досить стримано констатував очевидність цілковитої байдужості тодішніх західнонімецьких педагогів щодо змін в освітньому процесі, конче потрібних для денацифікації цієї країни, і виклав своє бачення культурних причин, що зумовили виникнення в суспільстві названого феномена. Перекоаний у тому, що освіта як культурне явище є важливим елементом будь-якої модерної культури, Адорно по-неомарксистські охарактеризував суть культури, запропонувавши убачати останню чинником, що визначає еволюцію соціального буття. Якщо засновник історичного матеріалізму К. Маркс у своїй теорії соціокультурної діалектики надав теоретичний пріоритет «базі», сукупності всіх елементів суспільного виробництва, щодо «надбудови», різноманіття культурних форм, продуктів діяльності бази, то для неомарксиста Адорно ця сформульована в середині XIX ст. діалектика, у добу панування культури індустріально-масового суспільства стала неактуальна. Як також і Марксове бачення історичного детермінізму комуністичної розбудови безкласового суспільства.

Адорно в названій доповіді передовсім постулював освіту продуктом культурної діяльності окремої людини, як суб'єкта активного пізнання: «... освіта – це ніщо інше, як культура з боку її суб'єктивного прояву» [1, с. 128]. Він зазначив наступне: європейські суспільства у своєму культурно-історичному поступі у XX ст. дійшли етапу індустріально-масового виробництва суспільного продукту. Негативним моментом цієї еволюції стало те, що європейська культура, прогресивна за своєю первинною суттю, продуцент модерних форм суспільного життя людей, у межах індустріально-масового суспільства стала продукувати ідеологічні засоби, що елімінують активність духу окремої людини. У середині XX ст. Адорно констатує факт руйнівного впливу соціальної ідеології на людський дух, власне на той антропологічний чинник, який має спрямовувати історичний поступ культури, визначаючи своєю присутністю вільну людську діяльність будь-якого характеру. У такому соціальному бутті, як уважає філософ, освіта втілює собою суть «відчуженої свідомості», відчуженої від сили людського духу. Вона вперто тримається вже апробованих, незмінних культурних взірців, що унеможлиблює застосування будь-яких самобутніх культурних засобів, потрібних для перетворення посттоталітарного суспільства [1, с. 128]. Позбувшись присутності у своєму процесі духовного чинника, освіта у просторі буття індустріально-масового суспільства зумовлює, разом з іншими його культурними чинниками, виникнення феномена напівосвіти. Філософ виклав своє бачення генези названого явища.

Адорно назвав тодішню освіту різновидом «негативного об'єктивного духу», запозичивши це поняття зі вчення німецького мислителя Г.В.Ф. Гегеля. Гегель постулював «об'єктивний дух» чинним суб'єктом науково-об'єктивного пізнання. «Об'єктивний дух», за Гегелем, має самосвідомість, а отже й самість. Він також є субстанційним втіленням діалектичної сукупності знання будь-якого характеру, що продукує людство протягом історичного поступу своєї культури [4]. За Адорно, в межах знедуховленої культури, елемент якої – освіта, як різновид «негативного об'єктивного духу», разом з іншими явищами названої культури породжує та поширює в суспільстві феномен напівосвіченості, – у такому буттєвому просторі «відчужений дух» окремої людини, відчужений від своєї природної участі у творенні нової культури, не має можливостей відбутися чинником відповідних соціокультурних змін [1, с. 128-131].

Ідейною альтернативою тодішній освіті Адорно запропонував убачати ідею освіти, назвавши її елементом культури, яку властивим чином продукує суб'єктивне мислення людини [1, с. 129]. Визначивши культуру дуалістичною за суттю, філософ виокремив значущість духовної складової європейської культури. Однак у ХХ сторіччі, як уважає філософ, відбулася історична диференціація фізичної і розумової праці, а отже й матеріальної та духовної культури, з яких остання, за Адорно, отримувала енергією свого розвитку від духу окремої людини. Результатом названої диференціації стало еволюція «розколу» свідомості людини, що спричинило занепад її суб'єктивного мислення, зумовивши і знецінення духовного елементу західної культури. Ба більше, у процесі уподібнення суб'єкта до суспільства, яке оволодіває зовнішньою природою, побічно з оволодінням внутрішньою природою, глибинним єством людини, – у цьому процесі відбулася елімінація людини як суб'єкта активного пізнання. Останнє негативним чином далось взнаки самозбереженню людини, яка, відтак, починає себе стверджувати протилежністю того, ким «себе розуміє». На думку Адорно, саме таким чином відбулося формування «нелюдського ставлення» людини до природи, власне, до своєї дуалістичної природи, що складається з фізичного і духовного начала.

У просторі знедуховленої культури, яка «розуміє себе як творення реального життя», себто в такому соціокультурному бутті, де абсолютну владу мають реальні, матеріальні цінності, виникає тенденція людського пристосування, пасивної адаптації, до реалій суспільства споживання, культурна потуга якого породжує авторитарні соціальні ідеології, а також сприяє їхньому стійкому збереженню [1, с. 131]. Філософ пише: «...пристосування дає заднього ходу; воно стає таким самим фетишем, як і дух: пріоритетом універсально організованих засобів над усякою розумною метою, відполірованою псевдорациональністю, позбавленої поняття; воно споруджує скляну будівлю, яка видає себе за свободу, і така хибна свідомість амальгамується з такою ж фальшивою, пихатою свідомістю духа»

[1, с. 131]. Відтак, знедуховлена освіта, позбавлена чинника активності суб'єктивного мислення, починає продукувати напівосвіту, що відбувається через фальшування людської свідомості ідеологією суспільства споживання. Така освіта, за Адорно, дисципліновано підпорядковується будь-якій панівній ідеології.

Слід зауважити, що у своїх роботах Адорно жодним чином не вимагав від суспільства позбутися культурних орієнтацій на матеріальні цінності. Приміром, у роботі «Тези про потребу», яка була опублікована на еміграції, 1942 року, ще під час війни, філософ, виокремивши соціально-історичне значення потреб людини, природа якої є дуалістичної, визначив їхнє задоволення тим, що конкретно визначає рух соціально-історичного процесу. У тій роботі було зауважено очевидність того, що у прострі індустріально-масового суспільства, що історично виникло на культурній основі європейського суспільства, буржуазного за своєю первинною суттю, відбулась історична диференціація людських потреб на поверхові, власне матеріальні потреби, «нав'язані» самою ієрархією цінностей того соціального устрою, і на глибинні, духовні, властиво притаманні внутрішньому світові людини. Названу диференціацію людських потреб, яка історично зумовила їхню внутрішню суперечку, що відповідало інтересам соціальної влади названого соціокультурного устрою, філософ тоді назвав об'єктом «ретельної критики» [7, S. 393]. Як можна зрозуміти Адорно, для нього, філософа-неомарксиста, було важливо вказати на те, що тенденція задоволення лише матеріальних потреб, а отже і превалювання в суспільстві значущості матеріальних, буржуазних цінностей, що їх визначають, заводять на ідеологічні манівці особисте розуміння окремої людини мети свого життя та діяльності. Відповідно до переконань філософа, це напевно унеможливило роботу самостійного, вільного мислення.

У названому соціокультурному бутті такі давні соціальні характери, як «шляхетна людина» та «стара теологічна ерудиція» вже не виконують функції традиційного соціального виховання. Філософ пише: «Їхнє (характерів; В.Б.) здійснення мало б відповідати здійсненню громадянського суспільства вільних і рівних. Водночас освіта відмовилася від цілей, від своєї реальної функції так само радикально, як це робиться у кантівській естетиці доцільності без цілі. Освіта мала би бути такою, щоб відповідати вільному індивіду, який покладається на свою власну свідомість, і разом із цим продовжувати діяти у суспільстві, сублімуючи свої потяги, чисто як власний дух індивіда» [1, с. 131-132]. Відповідно до переконань Адорно, європейські буржуазні суспільства, просуваючись шляхом історичних перетворень своїх культурних форм, у ХХ сторіччі дійшли стадії елімінації головної просвітницької мети – виховання вільних і рівних індивідів, власне, суб'єктів вільного мислення, соціальна єдність яких природно має формувати громадянське суспільство (що німецькою мовою можна перекласти як і «буржуазне суспільство» – *bürgerliche Gesellschaft*).

Після опрацювання соціально-філософських та філософсько-антропологічних робіт Адорно можна дійти висновку, що він убачав людську сутність подібно до поглядів на неї німецьких мислителів І. Канта та К. Маркса, чий переконання, як також і твори Г.В.Ф. Гегеля і Ф. Ніцше, заклали ідейну основу Адорнового філософського світогляду. Кант і Маркс у своїх творах постулювали людину «родовою істотою». У тих роботах вони активно застосовували це поняття, значення котрого тотожне визначенню людської суті Аристотелем, давньогрецького філософа, який назвав людину «*zōon politikon*», що можна перекласти як «громадська істота». За Аристотелем, простором природного, цивілізованого існування людини як «громадської істоти» є буття міської культури, в межах якої вможливується задоволення всіх її природних потреб, а насамперед задоволення потреби брати активну, свідому, вільну участь у громадському, політичному житті суспільства. Відповідно до переконань Адорно, на середину ХХ сторіччя людина як носій своєї первинної, родової суті була відчужена від своєї вільної, свідомої праці через її ідеологічну мобілізацію до лав слухняних виконавців суб'єктивної волі очільників індустріально-масового суспільства.

Адорно як момент постулу європейської культури зауважив те, що освіта – її елемент – прагматично збагнула важливість надавати складові свого знання, лише «математично-природниче знання», в вигляді «народної освіти» незможному прошарку суспільства, власне представникам робітництва [1, с. 132]. Однак, це знання не стало у пригоді робітничому класові, як також не допомогло йому соціально емансипуватись через свою працю, чинника, що задовільняє матеріальні, первинні потреби людини. Хоча Маркс оптимістично визначив робітництво, експлуатоване раннім капіталістичним суспільством, потенційним революційним класом, який мусить історично відбутися грабарем капіталізму, однак вплив на людську свідомість ідеології капіталістичного суспільства, що у ХХ сторіччі дійшло стадії індустріально-масового виробництва суспільного продукту, назавжди унеможливив революційний виступ цього класу. За Адорно, такий інструмент влади очільників індустріального суспільства, як культуріндустрія – індустрія тотального насичення людського дозвілля бездумними розвагами, розважальною продукцією комерційного характеру – поховала будь-які надії щодо здійснення пролетаріатом своєї соціально-революційної місії. Філософ указав на те, що вплив «мистецьких» елементів культуріндустрії на свідомість окремої людини нейтралізує силу її особистої уяви, унеможливаючи таким чином і її когнітивну активність. Культуріндустрія в такий, соціально-ідеологічний спосіб інтегрує всі суспільні версти, водночас вона диференціює основну частину населення, разом із робітництвом, та інтелектуалів, освічених людей – носіїв і «спікерів ідеалів» [1, с. 133-135]. Це відокремлення основної частини населення від праці інтелектуалів, людей, чия розумова діяльність є продуцентом теоретичне

знання, що має значення духовного блага, чітко визначає факт усюдисущого поширення феномену напівосвіченості. Адорно уважав, що протягом свого буття у ХХ сторіччі культуріндустрія виконувала функції засобу ідеологічного впливу на колективну свідомість людей, що зумовлювало отримання політичної влади над суспільством носіями авторитарних ідеологій, про що йшлося і в «Діалектиці просвітництва» [6], а після політичної поразки сприяє відновленню їхньої влади в межах посттоталітарної, формальної демократії [2, с. 13].

На переконання Адорно, напівосвіта має стійку підтримку від поширених у суспільстві «провідних образів», «мистецьких» засобів культуріндустрії, що знесилюють інтелектуальний опір свідомості будь-якої людини ідеологічним впливам індустріально-масового суспільства. Філософ назвав прагнення людини триматися цих «провідних образів» психологічним чинником, який підштовхує її до виконання акту насилля й утверджує субстанційність брехні, що він назвав властивою рисою фашистського характеру. Адорно запропонував виводити названу рису від ідеї освіти. Остання, ідеологічно сфальшована, позбавлена сили суб'єктивного мислення, аби чинити супротив «гетерономному порядку» дегуманізованій суспільності, втрачає в її межах свою сутнісну автономію і свободу. А відтак, ця ідея не здатна визначати правильне, неідеологічне формування свідомості окремої людини, яке відбувається в освітньому процесі, й «телеологічно вже приречена на занепад». Ба більше, філософ вважає, що в такому соціальному бутті не залишилося жодних засобів, які повернули б «дух до живого відчуття ідей» [1, с. 137].

Також напівосвіту пітримує самий штиб життя традиційної, сільської культури, вплив якої на модерне суспільство знерухомлює його культурний поступ [1, с. 133]. Іншим засобом такої підтримки філософ назвав колективний нарцисизм і посттоталітарний ресентимент носіїв і прибічників авторитарної ідеології, які ставляться відверто вороже до будь-яких ознак суб'єктивного мислення [1, с. 138]. Аджекогнітивна активність окремої людини, за Адорно, є потенційним засобом, який здатний виробляти опір ідеологічному фальшуванню її свідомість, що тотально усупільнює індивіда.

Філософ указав на те, що напівосвічена людина завжди змушена перейматися самозбереженням, до якого не залучена її самість [1, с. 146]. У своїй філософії освіти Адорно поставився до людської самости подібно до переконань засновника теорії психоаналізу З. Фрейда. Фрейд первинно вбачав людську самість такою, що складається з Я (ego), основної «організаційної складової психіки» людини, та Воно (id), яка є загрозою для Я, позаяк «не має ані внутрішньої організації, ані іншого завдання, окрім як задоволення інстинктивних потреб і пошуку задоволення» [5]. Відповідно до переконань Адорно, історична диференціація матеріальних і духовних потреб та цінностей, що відбулося у процесі історичної еволюції європейської культури, на середину ХХ сторіччя спричинило перемогу Воно над Я. Антропологічним

результатом поразки Я окремої людини постало, на що вказує Адорно: утрата в межах надмірно практично суспільства розуміння людиною часу свого життя, власне, розуміння свого життєвого досвіду, який складається зі спогадів про жакливі події недавнього минулого; утрата активності самосвідомості людини, що визначено тиском того самого посттоталітарного ресентимента [1, с. 137-147]. Таким чином, самозбереження людини, яка втратила силу своєї самости, зумовлює збереження ідеологічнодегуманізованого, варварського ставлення до будь-якого індивідуума, який своїм мисленням та особистою культурою відрізняється від цілісного суспільного загалу. Достоту так реагує тотально усуспільнене соціальне ціле на присутність будь-кого, хто йому нетотожний.

На переконання філософа, поборювати присутність ознак варварства в посттоталітарному суспільстві, одною з ознак якого є когнітивне «заціпеніння» [2, с. 13], здатна лише небайдужа людина. Її свідому діяльність, яку Адорно у своїх творах загалом убачав тількиантиідеологічною, стійкоживить енергієюїіндивідуальних дух–дійсне, духовне начало людини, що сутнісно перевершує її «першу» природу – родове, чи соціальне ество. Свою силу цей дух, визначаючи «правильну» діяльність людини, бере з просвітницького спадку, що був напрацьований попередньою освітою. Однак названий дух «не розчиняється» у цілковитій тотожности із соціальним буттям, а, як пише філософ, «триматиметься за освіту», яку назване суспільство позбавило її бази, себто, як можна зрозуміти, духовно-культурної основи. Адорно завершив доповідь такими словами: «Аби вижити, освіта не має ніякоїіншої можливості, окрім критичної саморефлексії, спрямованої на напівосвіту, якою вона необхідно стала» [1, с. 150]. Дану проблематику, боротьбу духу освіченої людини проти ідеології знедуховленого суспільства, філософ продовжив у наступній доповіді, названої «Що означає «опрацювання Минулого». У тій доповіді поміж усьогоіншого була зауважена ідея повторної освіти. Її має застосувати щодо себе освічена людина, аби небайдуже, критично реагуючи на реалії ідеологічно «заціпенілого» суспільства, що чіпко тримається своєї напівосвіченості, здійснити в такому соціальному бутті ідею демократії.

Названу доповідь Адорно вперше прочитав восини того ж, 1959-го року, перед Координаційною радою з питань християнсько-єврейської співпраці. Звертаючися насамперед до представників студентства ФРН та Ізраїлю, Адорно запропонував до уваги присутніх своє бачення відповідних змін у системі вищої світи ФРН, що передовсім мусило унеможливити повернення до влади над суспільством носіїв нацистської ідеології.

Філософ зауважив явище ідеологічного тиску на колективну пам'ятьпосттоталітарного суспільства. На його переконання, ідеологія індустриально-масового суспільства, панівна в повоєнній ФРН, постає продуцентом явища суспільного примирення з носіями нацистської ідеології й насамперед прагне знищити колективну пам'ять

про їхні політичні та військові злочини – мільйони безневинних жертв, знищених у концтаборах в індустриальний спосіб – масово. Цей ідеологічний вплив на колективну свідомість дається взнаки поширенню в суспільстві поведінкової настанови, суть якої представляє світоглядна позиція «нічого не знаю», що Адорно назвав пропорційним «тупий і боягузливий байдужості» [2, с. 8]. Саме так, на думку філософа, уможлиблюється «повторне життя» нацистських організацій. Тримаючи під своїм контролем свідомість громадян ФРН, країни, яка відбудовувала промисловість та економіку, ця соціальна ідеологія намагається витиснути зі свідомості людей їхні особисті спогади про ті злочини і використовує як дієвий засіб спогади про «кращі часи» життя під «турботливою» опікою авторитарної влади [2, с. 4-13].

Адорно зауважив очеvidністьявно ворожого ставлення нацистських симпатиків у тодішній ФРН до демократії – вони, на його думку, не сприймають її як систему політичного врядування, «ідентичну самому народу», як втілення «його повноліття» [2, с. 11]. Таку ворожість до демократії він назвав явищем нового соціального відчуження, точніше – самовідчуження людей. «Використовуючи мову філософії, – зазначає Адорно, – можна сказати, що відчуженість народу від демократії відображає [добробільне] відчуження суспільства від себе» [2, с. 12]. Філософ порівняв це ставлення з ворожістю, котру пересічні люди, об'єкти ідеологічного впливу, властиво відчувають до суджень людини, яка мислить самостійно. Про це він так пише: «Людина, яка не переймається непотрібними думками, не може бути [соціально] небезпечною. Рекомендовано розмовляти на теми, узгоджені з тим, що Франц Бем так улучно назвав «негромадською думкою» [2, с. 10]. Адорно не залишив жодних сумнівів у тому, що питомою ознакою буття дійсно демократичної країни є когнітивна активність її громадян, яка визначає природну суть їхньої суспільности.

Ставлячись до демократії як до культурного явища дійсно цивілізованого суспільства, що не має загальної підтримки в суспільстві посттоталітарному, філософ запропонував своїм читачам зрозуміти її як ідею, котра має бути в певний спосіб здійснена в соціальному бутті. Отож, тодішня Західна Німеччина, на його думку, ще не спроможна постати дієвою завадою на шляху проникнення в Західну Європу авторитарної влади радянської Росії [2, с. 12-13]. Адже суспільство, колективна свідомість якого не позбулося залишкового впливу тоталітарної ідеології, не має відповідних дієвих засобів, аби встояти перед тиском будь-якої іншої, зовнішньої дегуманізованої ідеології.

Філософ визначив залишковими елементами тоталітарної ідеології, що заважають Західній Німеччині відбутися справжньою демократичною країною, наступні чинники. По-перше, завадою здійснення ідеї демократії в суспільстві євороже ставлення його членів до повторної освіти, до ідеї такої освіти, яка неідеологічна за своєю суттю. Наступним філософ назвав стійку світоглядну подібність прибічників авторитарних ідеологій,

нацистської і комуністичної, прикладом чому слугує історичний факт застосування ними свого громадянського права, аби в демократичний спосіб, на вільних виборах привести до влади над країною ці явно антидемократичні політичні потуги. Така подібність завжди зумовлює поширення влади над суспільством авторитарної особистості, чий владний авторитет породжує «сурогатну» ідентичність людей, інтегрованих у суспільство лише через її авторитет. Філософ пише: «Загалом вони можуть використовувати тільки [власне] слабке Я, а відтак потребують, як сурогат [ідентичності], ототожнення з великим колективом, знаходячи сховок саме в ньому». Спираючись на результати соціологічних досліджень структур людських характерів, що були виконані в США (вочевидь маючи на увазі результати соціологічного проєкту «Авторитарна особистість», роботу якого Адорно очолював у США), філософ вказує на те, що ті структури мають наступні ознаки: мислення, «що порівнює владу та людське безсилля», когнітивне заціпеніння та нездатність відповідно реагувати на соціальні події, конвенціоналізм, конформізм, брак здатності використовувати свій досвід, набутий у просторі цього суспільного буття. Серед тих ознак була зауважена відсутність самоосмислення окремої людини (*Selbsbesinnung*), поняття, котре перекладає через свою недосвідченість тут неправильно переклав як «саморозуміння» [2, с. 13].

Іншою завадою філософ убачає явище пристосування до реалій посттоталітарного суспільства людського загалу. Тих людей, котрі, як пише Адорно: «... прагнуть радше позбутись зобов'язання щодо власної автономії, стосовно якої вони не мають упевненості, що не зможуть її пережити, а [відтак] кидаються в топильний казан колективного Я». Також вони, через свій постоталітарний ресентимент і колективний нарцисцизм, психологічно не здатні позбутися своїх культурних, ідеологічно зумовлених уподобань. Ті люди, на переконання філософа, через ідеологічне затьмарення їхньої свідомості не здатні ототожнити себе з безневинними жертвами тоталітарного режиму, байдужість до яких унеможлиблює й солідарність із ними [2, с. 18-20]. За Адорно, слід зазначити, ті жертви втратили своє право на існування через ідеологічну елімінацію спільної людської волі до боротьби за Життя. Тоталітарна ідеологія вдало використовує явище пристосування й надалі визначає своїм впливом колективну свідомість людей, пасивних об'єктів впливу, – після історичної деструкції політичної системи своєї влади.

Засобом, здатним протистояти названим впливам на людську свідомість Адорно визнає нову, «демократичну педагогіку», охарактеризувавши в такий спосіб потрібне для демократизації Західної Німеччини реформування освіти. На переконання філософа, нове просвітництво, як антиідеологічна просвіта, мусить на всіх соціальних рівнях «активно протидіяти забуттю попередніх подій» [2, с. 18]. Ця просвіта передовсім має бути орієнтована на те, аби виконувати «політичне навчання» представників студентства, які здобувають освіту в університеті. До оновленого

освітнього процесу, як уважає філософ, мають бути залучені нові освітянські кадри – групи освічених людей, котрі здатні триматися критичного опору «неофіційній opinio» посттоталітарного суспільства. Також антиідеологічна просвіта може отримати підтримку з боку психологів, адже, на думку філософа, психоаналіз у вигляді теоретичного спадку З. Фрейда собою являє достоту те «критичне самоосмислення» [2, с. 20].

Адорно запропонував оновити освітній процес через збільшення викладання в університетах соціології, поєднаної з актуальними історичними дослідженнями, викладання теоретичної кримінології та психології, і постулював одним із пріоритетних завдань нової педагогіки активний захист повторної освіти. Цю повторну освіту, як можна зрозуміти, мусить застосувати щодо себе така освічена, небайдужа людина, яка усвідомлює значущість своєї ідейної особистості боротьби проти залишкового впливу на суспільство тоталітарної ідеології [2, с. 19-20]. За Адорно, названу самоосвіту здобувають освічені люди, які володіють знаннями про злочини тоталітарного режиму. Вони здатні виконати в межах оновленого освітнього процесу дієве «опрацювання Минулого», що відбудеться саме завдяки освітньому формуванню особистого розуміння молодої людини жахливих наслідків панування над суспільством тоталітарної влади. Філософ пише: «Опрацювання Минулого», [здійснене] як просвіта, по суті є таким зверненням до суб'єкта, [що зумовлює] зміцнення його самосвідомості, а отже, також і зміцнює його самість» [2, с. 21]. У такий спосіб самість молодої людини здобуває свою цілісність, що, тим самим, зумовлює її наступні практичні дії, її особисту громадську активність. Відтак вона може практично долучитися до розбудови своєї батьківщини як справжньої демократичної країни. Достоту практичної розбудови, адже, як каже філософ: «жодної простої ідеї не буде достатньо, зокрема й ідеї свободи та гуманності, які, як ми зрозуміли, у своїх абстрактних формах не мають надто великого значення для людей». На переконання філософа, антиідеологічна просвіта, яку поширюють у суспільстві нові освітянські кадри, орієнтовані ідеєю демократії, практично унеможлиблює історичне відновлення політичної влади носіїв тоталітарної ідеології, а отже унеможлиблює й поширення влади над Європою авторитаризму радянської Росії [2, с. 21].

Слід зазначити, що у деяких своїх наступних філософсько-освітніх роботах, у розмовах зі своїми ідейними однодумцями, записаних і пізніше опублікованих, Адорно звертався до теми розгляду антропологічних, внутрішніх чинників людської природи, які слід задіяти задля демократичного оновлення освітньої системи ФРН. Зокрема в наступній роботі, доповіді «Філософія і вчитель» (1961), філософ критично зауважив факт нерозуміння претендентами на посаду гімназійного вчителя до іспиту з філософії, складання котрого є умовою отримання цієї посади, і протиставив цьому явищу свідоме ставлення до своєї роботи

«духовними людьми», власне, інтелектуалів. Характерною особливістю ставлення до власної роботи останніх, «духовних людей», філософ визначив виконання ними самоосмислення, такої когнітивної дії, котра спрямована на здобуття сенсу діяльності, до якої вони залучені [3, с. 6-9].

У названій доповіді Адорно здійснив критичний напад на соціокультурні підстави, що спричиняють формалістичне дотримання Правил складання іспитів кандидатів на посаду гімнаційного викладача. Адорно взяв до уваги те, що ті молоді науково-педагогічних працівників не здатні зрозуміти духовно-емансипаційну суть філософії, а отже й не розуміють мету проведення названого іспиту. На переконання філософа, однією з підстав цього явища є тенденція дотримання в повоєнних університетах ФРН засад наукового пізнання. Ця тенденція має зв'язок зі ставленням деяких майбутніх учителів до будь-якого теоретичного знання як до привласненого у споживацький спосіб, що світоглядно зумовлено культурою тодішнього суспільства споживання. Адорно зауважив також і байдужість, відсутність їхньої любові до власної освітнянської роботи, а отже й до своїх вихованців. Філософ стверджував, що такі вчителі, байдужі до свого фаху, не мають до нього поклонання. Ознаками відсутності поклонання до освітнянської праці Адорно визначив інтелектуальну недбалість, провінційність мовлення і нездатність зрозуміти людську свободу як духовну цінність. Подібні науково-педагогічні працівники, на його переконання, неспроможні пропонувати нове знання своїм студентам як за допомогою добірного усного мовлення, так і за допомогою досконалого письмового викладу [3, с. 6-7].

Цілком іншою Адорно запропонував убачати людину, яка має особистий інтерес до філософії, що є, на його думку, природною ознакою її духовного зростання. Філософ доволі відверто порівняв ширість такого інтересу до філософії деяких студентів, які здобувають університетську освіту, з власним ставленням до цього емансипаційно-духовного знання. Є очевидним, що все свідоме життя Адорно застосовував філософське мислення достоту як критичне, аби в такий спосіб уможливити поширення в соціальному бутті засад цивілізованого співжиття людей.

На переконання філософа, духовне зростання окремої людини починається з найранішої «фази» біологічного розвитку людини – життєвої стадії первинної, культурної незіпсованості людини. Адорно про це так пише: «Ця фаза має об'єктивний зміст, яким є незадоволення щодо явної безпосередності речі, що являє собою досвід сприйняття її зовнішнього вигляду. Названу фазу переростають, однак стають вимогливими щодо самих себе, якщо добровільно в цю фазу занурюються. Інтелектуальне зростання, що я зауважив, є одним цілим із тим зануренням. Будь-хто відчуває у глибині самого себе певну нестачу» [3, с. 23-24]. Через відчуття цієї глибинної нестачи, втілення надосконаlosti власної культури, окрема людина, залучається до процесу свого духовного

зростання, що, за Адорно, є нічим іншим як процесом її індивідуалізації, її творення себе як індивідуума. У названому процесі вона здійснює себе духовною людиною достоту тоді, коли засвоює знання, потрібні для розуміння свого фахового обов'язку. Використовуючи саморозуміння та саморефлексію, вона спроможна самостійно збагнути сенс своєї педагогічної роботи, яку мусить сумлінно і терпляче виконувати задля практичного здійснення в суспільстві гуманістичних ідеалів попереднього філософського знання [3, с. 6-7].

У розмові з професором Гельмутом Бекером, західнонімецьким освітянином і політичним публіцистом, що була опублікована за назвою «Виховання – навіщо?» (1966), Адорно теж застосував поняття духовної людини й ще раз зауважив життєво первинну стадію біологічного розвитку людини, що передє статей зрілості. Осмислюючи мету правильного виховання молоді людини, яка мусить відбутися завдяки антиідеологічному оновленню освітнього процесу, Адорно та Бекер у цій бесіді ототожили поняття духовної людини та повнолітньої людини. Визовання справжнього, ідеологічно незіпсованого повноліття молоді людини німецькі інтелектуали запропонували розпочинати з раннього періоду її життя, початку її статевого дозрівання.

Невимушено спілкуючися, Адорно та Бекер констатували як очевидне те, що тодішня освіта все ще тримаєть традиційних засад виховання, що зумовлює формування раціональної адаптації молоді людини до соціального світу і збільшує міру її конформізму, а отже й деперсоніфікує її. Вони ґрунтовно розглянули явище первинного, дошкільного виховання дитини, і взяли до уваги особливості періоду статевого дозрівання, запропонувавши зрозуміти їх можливими чинниками успішного подолання засобів традиційного виховання. Адорно та Бекер дійшли такої спільної думки: нова освіта, здійснюючи оновлене виховання, мусить дієво застосовувати у своєму процесі спонтанність особистого мислення дорослої людини, що є визначальною ознакою її інтелектуального повноліття. Спираючися на інтелектуальне повноліття освітянина, єдність освіти та виховання сприятиме процесу індивідуалізації молоді людини, практично елімінуючи ідеологічну тенденцію збереження у вихованні принципу антиіндивідуалізму.

Адорно виразив у цій розмові своє ставлення до освітнього виховання, конче потрібного для демократизації західнонімецького суспільства, сказавши наступне: «Останнє (виховання; В.Б.) не є так званим формуванням людей, позаяк ніхто не має права іззовні формувати людей; але це виховання також не є простим передаванням знань, доволі часто представлене як неживе та матеріальне, але являє собою створення правильної свідомості. Це мало б водночас надзвичайне політичне значення; його ідея, як то кажуть, є політично зумовленою. Це означає наступне: демократія, котра не тільки функціонує, але й зобов'язана працювати відповідно до свого поняття, вимагає [виховання розумово] повнолітніх людей.

Здійснену демократію можна представити лише як суспільство [таких] повнолітніх людей» [8, S. 112]. Відповідно до переконань філософа, оновлена освіта мусить виконати основне просвітницьке завдання – своєю роботою вона виховуватиме представників західнонімецького юнацтва соціально активними людьми. Ця освіта повинна виховувати їх як молодь демократичного суспільства, як молодих, політично повнолітніх громадян, котрі мусять самостійно застосовувати власний розум у суспільстві, що зумовить стійку розбудову його як громадянського суспільства.

Висновок. Критичні філософські роботи німецького філософа-неомарксиста Теодора Адорно мають об'єктивну теоретичну цінність для нашої країни, яка мусить стійко боронитися від гібридного нападу східного агресора, а також повинна застосувати дієві засоби, аби нарешті подолати залишковий вплив радянської ідеології на колективну свідомість свої громадян. Цілком очевидно, що залишкове превалювання радянської культури і світогляду, а отже й ідеології, в інформаційному просторі нашої країни, – це чинник, що зумовлює поширення явища громадянського інфантилізму серед людей, котрі живуть на українській землі. Через це вони залишаються формальними громадянами України, не мають ідентичності українського Громадянина, і за звичкою чітко тримаються своєї радянської ідентичності, радянської культури, освіти та виховання, позаяк не мають духовного коріння в українській землі. Ті люди цілком байдужі до трагічних моментів історії українського народу, жодним чином не здатні солідаризуватися з жертвами злочинів радянського режиму. Вони не переймаються дійсними проблемами актуального буття українського суспільства, не прагнуть самостійно зрозуміти справжню мету свого існування на нашій землі, що вправно контролює та підтримує інтерес реальної соціальної влади, яку представляє антиукраїнський олігархат – власник корумпованих засобів масової інформації. Цей новітній компраторський капітал, ідеологічно вихований радянською культуріндустрією, через систему формальної демократії приводить до влади над Україною фахово некомпетентних людей, політичних неуків, ба більше, явно антинародну політичну потугу. Останнє уможливлено, слід зазначити, через творення його тотально корумпованою культуріндустрією у нашому суспільстві культу безкультур'я, особистого невігластва, бездумного споживання матеріальних благ. Достоту тому принципова критика Адорно соціальної системи пізнього капіталістичного суспільства, його освітньої системи, системного теоретичного знання, чинника його ідеологічної підтримки, є цілком актуальна для українського суспільства. Здійснивши у своїх філософсько-освітніх роботах критичний напад нового просвітника на освітню систему посттоталітарного суспільства, яка поширює в суспільстві явище напівосвіченості, Адорно експлікував суть діяльності дійсно освіченої людини, інтелектуала, духовної людини, котра мусить сумлінно виконувати

свою працю, насамперед просвітницьку роботу, у суспільстві бездумного споживання. Така небайдужа людина, скориставшись ідейною підтримкою Адорнової емансипаційної теорії, розуміє вимоги до себе власного духу, усвідомлює здобуття антиідеологічної самоосвіти як духовну потребу свого ества. Духовна людина здатна виконувати самоосмислення, когнітивну дію, спрямовану на самостійне здобуття сенсу своєї діяльності, також вона отримує цілісність та силу своєї самости завдяки саморефлексії. Як освітянин, духовна людина свідомо залучається до «політичного виховання» представників української молоді, що зумовлює поширення серед них «політичного повноліття», втілення природної, свідомої діяльності громадянина справжньої демократичної держави. Її ідентичність громадянина, як небайдужої особистості, виникає завдяки особистому ототожненню з численними жертвами тоталітарного режиму і плеканню історичної пам'яті про них. Особливого, моральнісного значення набувають спільні, солідарні зусилля духовних людей, насамперед освітян, спрямовані на стійке формування в нашій країні громадянського суспільства, суспільності дійсно вільних людей, тих, кому потрібно мати духовне коріння в українській землі. Й ці зусилля уможливлено завдяки спільному розумінню всіх вільних людей значущості ідеї демократії. Своєю працею вони здійснять цю ідею в посттоталітарному суспільстві, застосовуючи її як засіб стійкої інтелектуальної боротьби проти влади будь-якої соціальної ідеології, насамперед проти будь-якої авторитарної ідеології.

Список використаних джерел

1. Адорно Теодор. Теорія напівосвіти / (переклад з німецької М. Култаєвої). Філософія освіти / Philosophy of Education. 2017. 20 (1). – К.: 2017. – С.128–152.
2. Адорно Теодор. Що означає «опрацювання Минулого?» / (переклад із німецької В. Брижніка). Філософія освіти / Philosophy of Education. 2018. 22(1). – К.: 2018. – С.6–24.
3. Адорно Теодор. Філософія і вчитель / (переклад із німецької В. Брижніка). Філософія освіти / Philosophy of Education. 2018. 23(2). – К.: 2018. – С.6–31.
4. Гегель І.В.Ф. Феноменологія духу. – К.: Основи, 2004. – 548 с.
5. Кларк Маргарет. Отношения Эго и Самости в клинической практике: путь к индивидуации. – М.: Когито-Центр, 2013. – 96 с.
6. Adorno T., Horkheimer M. Dialektik der Aufklärung. – Amst.: Querido, 1947. – 310 S.
7. Adorno T. Thesen über Bedürfnis / Soziologische Schriften I. – Fr. am M.: Suhrkamp, 1977. – S.392-395.
8. Adorno T. Erziehung – wozu? / Erziehung zur Mündigkeit. Vorträge und Gespräche mit H. Becker, 1959-1969.– Fr. am M.: 1970. – S.110-125.

References

1. Adorno T. Теорія напівосвіти / Philosophy of Education. 2017. 20 (1). – P.128–152.
2. Adorno T. What does «processing of the Past» mean / Philosophy of Education. 2018. 22(1). – P.6–24.
3. Adorno T. Philosophy and Teachers / Philosophy of Education. 2018. 23(2). – P.6–31.
4. Гегель І.В.Ф. The Phenomenology of Spirit. – К.: Osnovy, 2004. – 548 p.

5. Кларк Маргарет. The relationship of the Ego and Self in clinical practice: path to individuation. – М.: Kogito-Centr, 2013. – 96 p.

6. Adorno T., Horkheimer M. Dialectic of Enlightenment. – Amst.: Querido, 1947. – 310 p.

7. Adorno T. Theses about necessity – Fr. am M.: Suhrkamp, 1977. – P.392-395.

8. Adorno T. Upbringing – why? – Fr. am M.: 1970. – P.110-125.